

ZAYNABIDIN ABDIRASHIDOV¹,
Anqara Hoji Bayram Veli universiteti,
filologiya fanlari doktori, professor
(Turkiya)

TURKISTON JADIDLARINING SIYOSIY QARASHLARI HAQIDA

Annotatsiya: Turkiston jadidlari Rossiya tomonidan bosib olingan va mustamlakaga aylantirilgan Turkiston o'lkasini yaxlit bir hudud sifatida talqin qildilar. Jadidlar asarlarida Turkiston ona, mazluma ayol obrazida muhabbatga sazovor, buyuk shaxslar beshigi sifatida ulug'vor, turkiy xalqlarning yurti sifatida umumiy vatan tarzida talqin etildi. Turkiston jadidlari ona vatanlari bo'lgan Turkiston o'lkasining kelajagini o'tmishi kabi buyuk, bilim va ma'rifat o'chog'i, ajdodlari kabi bahodir va mard, vatanparvar avlodga ega Vatan sifatida ko'rdilar va uni yaratishga harakat qildilar. Maqolada Turkiston jadidlarining umumiy vatan uchun geografiya yaratishga bo'lgan intilishlari birlamchi manbalar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'z: Turkiston, jadid, geografiya, vatan, millat.

Resume: The Turkestan Jadids saw the territory of Turkestan conquered by Russia as a single whole. In the works of the Jadids, Turkestan was interpreted in the image of a mother and an oppressed woman as worthy of love; in the image of the cradle of great personalities as majestic; in the image of the land of all Turkic peoples as a common and unified homeland. The Turkestan Jadids imagined the future of their Motherland Turkestan as great as in the past, the center of modern knowledge and enlightenment, the land of courageous, patriotic generations worthy of their ancestors. And they tried to create it. The article analyzes the aspirations of the Turkestan Jadids to write geography on the basis of primary sources.

Key words: Turkestan, Jadid, geography, homeland, nation.

Kirish

XIX asrga kelib Mag'ribdan to Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyogacha bo'lgan davlatlar, xususan, musulmon jamiyatlari G'arbning kolonial ta'siri, aksar hollarda esa koloniyasiga aylandi. Ushbu musulmon jamiyatlari madaniy, ijtimoiy va dunyoqarash jihatidan turlicha bo'lishiga qaramay bir din – islom orqali bir-biri bilan chambarchas bog'liq edi. G'arbning kolonial ekspansiyasi ma'lum darajada mintaqalarning iqtisodiy rivojiga turkiki bergan bo'lsa-da, umumiy olib qaralganda kolonializmning mahalliy ijtimoiy hayot, siyosiy va madaniy rivojlanishiga aks ta'sir ko'rsatdi. Ayni shu jarayonning kuchayishi siyosat, ma'rifat va madaniyat sohalarida kolonial siyosatga qarshi turishga harakat qilgan yangi shaxslarni maydonga chiqardi. Osiyo va Afrika qit'asidan yetishib chiqqan mahalliy ziyolilarning yangi avlodi Yevropaning bosqinchilik siyosati taklif qilgan chaqiriqni qabul qildilar va unga qarshi kurash yo'llarini qidira boshladilar. Ushbu ziyolilarning mahalliy miqyosda boshlagan ishlari keyinchalik mintaqaviy va xalqaro miqyosdagi turli transchegaraviy harakatlar vujudga ke-

¹ Prof.Dr., Ankara Haci Bayram Veli Üniversitesi. ORCID: 0000-0002-6869-4315, zaynabidin.abdirashidov@hbu.edu.tr

lishiga zamin yaratdi. Ushbu transchegaraviy harakatlarning boshida turgan shaxslar esa jabrdiyda musulmonlarni bir g'oya ostida birlashtirish uchun jiddiy kurashga kirishdi. Rossiya imperiyasi hukmronligi ostida qolgan turkiy xalqlar orasida kolonializmga qarshi kurash jadidchilik nomi bilan tarixga kirdi.

Ushbu maqolaning maqsadi Turkiston jadidchiligi shakllanishi va taraqqiyoti davomida jadidlarning o'zlari yashab turgan mintaqaga tarixiy, madaniy va siyosiy nuqtai nazardan qarashlari, tushunchalarini tahlil qilish. Albatta, bu maqola doirasida Turkiston jadidlarining Turkistonni ham vatan, ham mamlakat, ham hudud sifatida anglashi, tushunishi va bu borada olib borgan faoliyatlarini to'laqonli tahlil qilishning imkoni yo'q va muallif tomonidan bunday maqsad ham qo'yilmagan.

Turkistonda jadidchilik va jadidlar

Jadidchilik harakati Rossiya imperiyasi qo'l ostidagi turkiy xalqlar ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy tarixidagi nisbatan qisqa, ammo juda shiddatli va murakkab davrlardan biri sanaladi. Ushbu harakatning mohiyatini turli davrlarda turlicha tadqiq va tahlil qilingan tadqiqotlarda jadidchilikning ko'lami, uni harakatga keltirgan shaxslar hayoti, ijodi, jamiyatga bo'lgan ta'siri masalalari bilan bir qatorda ularning millat, vatan, davlatchilik borasidagi qarashlari ham hanuz to'laqonli ochib berilmagan. Bu esa, o'z navbatida, jadid harakatining to'liq yaxlit bir shaklda o'rganishni, tadqiq etishni talab qiladi.

"Jadid" so'zi lug'aviy jihatdan "yangi" degan ma'noni anglatadi. Jadidchilik esa Ismoil Gasprinskiy tarafidan asos solingan yangi – jadid usulga asoslangan yangi maktabdan boshlandi. Birinchi jadid maktabi Gasprinskiy tomonidan 1884-yili Qrimda, Bog'chasaroyda ochilgan bo'lsa-da, ayrim tadqiqotlarda jadidchilik XIX boshlarida yuzaga kelgan degan fikrlar uchraydi (Rorlich, 1986:49; Kanlidere, 1997:24–25; Benningsen, 1983:16–17; Validov, 1923:56–58). Jadidchilik harakati o'zining mohiyatiga ko'ra, ijtimoiy, siyosiy va madaniy yo'nalishlarda musulmonlarning aqliy jihatdan uyg'onishlari va oqibatda ularni zamonaviy G'arb ilm-fani bilan yaqindan tanishtirish, o'zlari yashab turgan jamiyatlarni zamon talablariga mos tarzda qayta shakllantirishni nazarda tutdi (Validov, 1923:74–85; Ibrahimov, 1984:262, 429). Jadidchilik tarixshunosligida mazkur harakatni islomni zamonaviylashtirish yoki musulmon modernizmi sifatida baholashga urinishlar ham mavjud (Lapidus, 1988:557–623; Voll, 1982; Ruthven, 1984; Siddiqi, 1982).

Turkiston jadidchiligi Rossiya imperiyasidagi boshqa musulmon mintaqalaridagiga nisbatan ancha kech, XX asr boshlarida maydonga keldi. Ushbu harakatning asosini Toshkent, Samarqand, Buxoro va Xiva vakillari tashkil etdi. Turkiston jadidchiligi asoslarini tadqiq etgan Adib Xolid uning paydo bo'lishini rus bosqini natijasida Markaziy Osiyo jamiyatining o'zgarishga yuz tutishi, ya'ni transformatsiyasida ko'radi. Ushbu transformatsiya, Xolidning ta'kidlashicha, zamonaviylikka zamonaviy "javob" sifatida jadidchilikni yuzaga chiqardi. Xolidning yozishicha, Turkiston jadidlari turli usullar vositasida (maktab, adabiyot, teatr) yangicha ma'rifatni targ'ib qilish orqali "zamonaviy va shu bilan bir qatorda, musulmonchilikni mahkam ushlagan va Turkistonga sodiq bo'lgan yangi elita" yaratishga harakat qilgan (Khalid, 1998:23, 181–182, 262–328). Turkiston jadidchiligi shakllanishida ichki Rossiya musulmonlari, ayniqsa, Ismoil Gasprinskiy faoliyati va ijodi katta ta'sir ko'rsatdi.

Begali Qosimovning ta'kidiga ko'ra, jadidchilik oqim emas harakat. Ijtimoiy, siyosiy, ma'rifiy harakat. Chunki bu harakat 1) jamiyatning barcha qatlamlarini islohot jarayoniga jalb eta oldi; 2) milliy mustaqillik yo'lida siyosiy faoliyat olib bordi; 3) maorif va madaniyatni, matbuotni ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga yo'naltira oldi (Qosimov, 2002:6).

Turkiston jadidlari, Adib Xolidning ta'kidiga ko'ra, o'zlarini jamiyatning islohotchilari sifatida ko'rganlar; ularning zamonaviylikka bo'lgan intilishlari va uning barobarida o'zlikni saqlab

qolishga bo'lgan harakatlari jamiyatning butunlay yangi konsepsiyalarini kun tartibiga chiqardi; ularning "sof" islomga qaytishga bo'lgan rag'batlari esa islomni yangidan anglash va haqiqiy musulmon bo'lish nimani anglatishi borasidagi yangi qarashlarni ilgari surdi (Khalid, 1998:1).

Xolidning Turkiston jadidlariga bergan yuqoridagi ta'rifidan kelib chiqadigan bo'lsak, harakat vakillari zamonaviy bilimni, texnologiyani o'zlashtirishga targ'ib qilar ekan, milliy o'zlikni saqlab qolish ular uchun birinchi navbatdagi masala edi. Shu jihatdan jadidlar uchun Millat, Vatan, Yurt, E'tiqod va milliy o'zlikni aks ettiruvchi asosiy unsurlar har bir fikrning tamal toshini tashkil qilishi kerak edi.

Turkiston jadidlari faolyati va ijodida Turkistonning ona Vatan, millat istiqomat qiladigan mamlakat sifatida uning o'tmishdagi holi, zamonaviy ahvoli hamda kelajakdagi istiqboli masalasi har doim kun tartibida turdi. Aslini olib qaraganda, boshlang'ich maktabning islohidan boshlangan jadidchilik keng ma'noda vatan, mamlakat, yurt, millat, milliyat, din, ona til, milliy adabiyot kabi yangicha tushunchalarni xalqqa turli unsurlar vositasida yetkazish, ozodlik, mustaqillikni yurakdan his qiladigan va istaydigan yangi avlodni yetishtirishni anglatadi.

Mustaqil Turkiston orzusi

"Turkiston" nomi o'tmish tarixning turli davrlarida turli joylar uchun qo'llanilgan. Vasiliiy Bartoldga ko'ra, Turkiston forscha so'z bo'lib "turklar mamlakati" ma'nosini bildirgan va o'rta asrlarda turkiy xalqlarning qayerga ko'chishi va o'troqlashishidan kelib chiqib o'sha yerga nisbatan qo'llanilgan (Bartold, 1922:1).

Rossiya imperiyasi bosqinidan keyin Turkiston nomi shimoldan Ural, To'rg'ay, Akmola va Semipalat viloyatlari, janubdan Eron va Afg'oniston, sharqdan Xitoy va g'arbdan Kaspiy dengizi bilan chegaradosh keng hududga nisbatan qo'llanilgan. Turkiston o'lkasining umumiy maydoni 1 652 238 kv.km ni tashkil qilib, o'sha vaqtdagi rus rasmiy ma'lumotlariga ko'ra aholisi 6 mln ga yaqin bo'lgan (Soklov, 2001:87).

Rossiya imperiyasining Astraxan va Orenburgdan janubga qarab, qozoq dashtlari tomon harbiy yurishi 1717-yildan boshlanganiga qaramay Turkistonning bosib olinishi 1865-yildan boshlanganligi ko'rsatiladi. Ayni shu yili general Mixail Chernyayev (1828 – 1898) boshchiligidagi rus qo'shinlari Toshkent shahrini egalladi.

Ruslarning tezkor harbiy kampaniyasi natijasida 1867-yilgacha bosib olingan hududda chor Rossiyasi hukumati qaroriga muvofiq, Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi. Birinchi general-gubernator qilib general Konstantin Petrovich fon Kaufman (1818 – 1882) tayinlandi. Yangi gubernatorlikning markazi sifatida Toshkent shahri tanlandi. Dastlab, Turkiston general-gubernatorligi Sirdaryo, Semirechye viloyatlari va Zarafshon okrugidan iborat edi. 1873-yili gubernatorlik tarkibiga Xiva xonligining bosib olingan yerlarini o'z ichiga olgan Amudaryo otdeli kiritildi. 1876-yili vassal Qo'qon xonligining tugatilishi va uning o'rnida Farg'ona viloyati tashkil etilishi bilan Turkiston general-gubernatorligi hududi yanada kengaydi (Ibrat, 1991; Marg'iloniy, 1999; Mushrif, 1995; Bobobekov, 1996; Yusupov, 1995). 1894-yili generallar Mixail Skobelev (1843 – 1882) va Mixail Annenkovlar (1835 – 1899) tomonidan 1881 – 1885-yillar davomida qonli janglar evaziga bosib olingan hududlar negizida Zakaspiy viloyati tashkil etildi va Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga qo'shildi. 1894-yilgi ma'muriy-hududiy islohotlardan keyin Turkiston general-gubernatorligi Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand (oldingi Zarafshon okrugi), Zakaspiy viloyatlari va Amudaryo otdelidan iborat edi (Saray, 2003; Sodiqov vb, 2000:62–214; Terentev, 1906).

XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab O'rta Osiyoga yurish boshlagan rus armiyasi 1885-yilgacha butun mintaqani o'z qo'l ostiga oldi. O'rta Osiyodagi 3 xonlikdan ikkisi vassalga aylantirildi, Qo'qon xonligi esa umuman tugatilib, o'rnida Farg'ona viloyati tashkil etildi. Ushbu davr voqealari rus sharqshunoslari, harbiylari, sayyohlari tomonidan turli nashrlarda chop etildi, tah-

lil qilindi, yirik tarixiy asarlar paydo bo'ldi. Mintaqaning rus bosqini davri tarixini o'rganishda Konstantin Abaza (1841–1905), Mixail Terentev (1837–1907), Aleksey Maslov (1853–1922) va boshqa rus harbiylarining Turkiston bosqini tafsilotlari yozilgan asarlari katta ahamiyatga ega. Bu tarixiy asarlarda ruslarning O'rta Osiyoga harbiy kampaniyasi batafsil yoritilgan. Turkistonning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan va yuqorida tavsif etilgan ma'muriy tarkibini qamrab olingan hudud tarixga rus Turkistoni nomi bilan kirdi.

Turkiston jadidlari Turkiston nomi va hududini belgilashda XIX asr so'ngida chor Rossiyasi tomonidan qo'llanilgan siyosiy-ma'muriy birlikdan kelib chiqib yondashdi, ya'ni o'lka hududini rus Turkistoni va xonliklarga ajratgan holda talqin qildilar.

Turkiston jadidchiligi borasida gapirganda Ismoil Gasprinskiy nomini chetlab o'tish mumkin emas. Chunki Turkiston mavzusi Gasprinskiy faoliyati va ijodida salmoqli va muhim o'rin egallaydi (Abdirashidov, 2011a; Abdirashidov, 2011b). Gasprinskiy Turkistonga birinchi marta 1893-yili sayohat qildi. U safaridan so'ng "Tarjimon" gazetasida nashr qilgan sayohat kundaliklarida Turkistonning o'tmish tarixiga nazar soladi va uni qadim zamonlardan beri butun dunyoni larzaga solgan qahramonlarning buyugi Amir Temur vatani ekanligini yozgan edi:

Qadim zamonlarda Baqtriya nomi ila tanilgan Buxoro va Samarqand viloyatlari zamonaviy madaniyatning ilk beshigi bo'lgan joylardan biri, g'arbda to Venaga qadar, shimoli-g'arbda to Moskvaga va janubi-g'arbda to Misrga qadar qo'shin-qo'shin yoyilgan turk bahodirlarining xos makonlari va yurtlari, dunyoning buyuk podshohlaridan, jahongirlaridan Shoh Temurning vatani bo'lgan qit'ani sayr va tomosha qilish buyuk ma'naviy lazzat ekanligi ochiqdir (Gaspirali, 2015b:351).

Gasprinskiy Turkiston hududi, uning shaharlari va ayniqsa, shaharlardagi rus va mahalliy aholi yashaydigan qismlarni ta'rif qilar ekan, rus ma'muriyatining yerli aholi turmush tarzini yaxshilashga qaratilgan biror ish qilinmaganligiga katta ahamiyat qaratadi (Gaspirali, 2015b:351–443). Bu esa Turkistonning so'ngi ikki asr oralig'idagi holatini yaxshi tasavvur qilishga imkon yaratadi.

Gasprinskiy Turkistonning shonli o'tmishi haqida yozar ekan Amir Temur siymosiga, albat, ta, to'xtaladi. Amir Temur Gasprinskiy nazdida turkiy olamning dovrug'ini butun dunyoga yoygan ulug' va buyuk sarkarda, davlat boshlig'i va qahramondir. U turklikning buyuk timsolidir. O'zining adabiy asarlaridan birida Gasprinskiy Amir Temur turbasi va bu maqbaraning haybatini shunday tasvirlaydi:

Shoh Temur turbasi... Ne ta'sirli bir nishona! Xitoy devoridan Oqdengizga qadar, muzli Sibiriyadan otashli Hindga qadar mavjud bo'lgan turk avlodini jahongirona qo'li ostida birlashtirgan va buyuk bir turk davlati qurgan Temurning so'ng makoni bu nishonadir... (Gaspirali, 2015a:492)

Gasprinskiy Temur siymosi orqali turkiy xalqlarning o'z kelajagi uchun birlashishi, birgalikda harakat qilishi naqadar muhim ekanligiga ham ishora qilib o'tadiki, bu fikr keyinchalik uning mashhur "Tilda, fikrda, ishda birlik" shioriga aylandi.

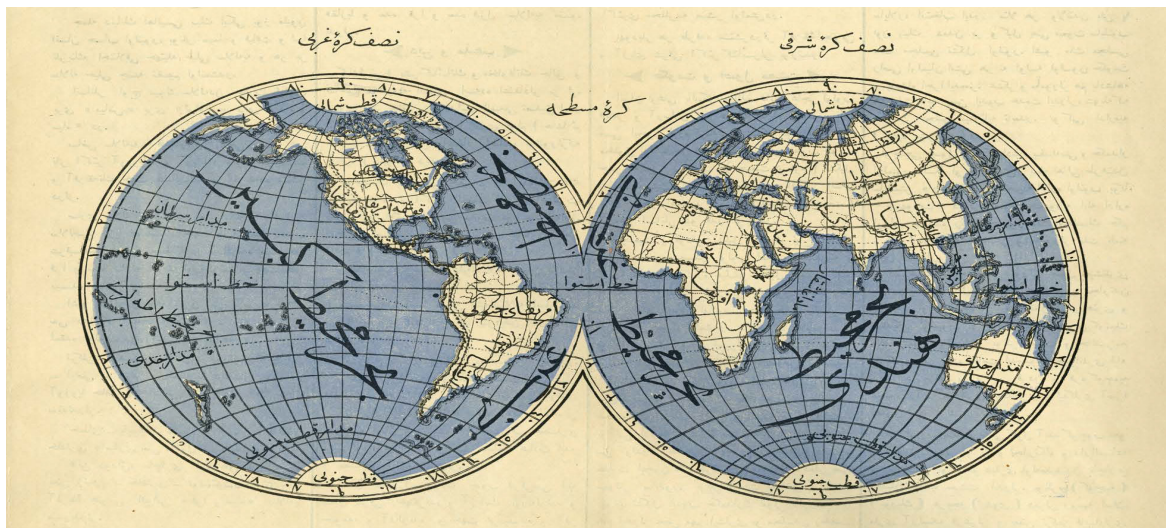
Siyosat eshigi: geografiya fani

Gasprinskiy yangi usul jadid maktablari uchun yozgan darsliklari orasida geografiyaga oid kitoblar ham bor edi. Gasprinskiy maktabda bolalarga geografiya fanining o'qitilishi ularning kelajakdagi missiyalarini, ya'ni millatni taraqqiy ettirish uchun qiladigan xizmatlari uchun o'ta muhim bilimlarni beradi deb hisobladi. Shu sabab bu fanga doir ma'lumotlarni ham alohida nashr sifatida, ham gazeta maqolalari sifatida e'lon qilib bordi. Uning 1901-yili nashr qilingan "Atlasli jo'g'rofiya" kitobida dunyoning boshqa qit'alari qatorida Turkistonga ham alohida joy berilgan. Gasprinskiy bu kitobda sayohat kundaliklaridan farqli ravishda Turkistonni o'sha vaqtdagi rasmiy siyosiy-ma'muriy birlik sifatida ta'riflaydi:

Sibiriyaning janubi va Chin o'lkasining g'arbiy tarafi Turkiston mamlakatidirki, aholining

aksari aqvoli turkdir va musulmondur. Turkistonda bu zamonda ikki hukumat bordir – biri Buxoro, biri Xiva. Bunlar Rusiya himoyasida bo‘lib, mustaqil idora qilinadi. Boshqa shaharlar va Turkiston viloyati Rusiya hukmida bo‘lib, Toshkentda muqim ulug‘ voliy tarafidan idora qilinadi (Gasprinskiy, 1901:18).

Eng qiziqarlisi, Gasprinskiy “Atlasli jo‘g‘rofiya” kitobida bergan xaritalarda Turkiston hududi Rossiya imperiyasi hududidan ajratilgan alohida mintaqqa sifatida ko‘rsatilgan. Bu holat kitobda berilgan dunyo xaritasida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Turkistonning alohida, mustaqil mintaqqa sifatida xaritada berilishi Gasprinskiy boshliq barcha jadidlar orzu qilgan mustaqil va taraqqiy etgan yangi davlat qurish istagi sifatida ham qaralishi mumkin. XX asr boshlarida Buxoro amirligini tugatish va viloyatga aylantirish borasida rus matbuotida turli maqolalar va tahliliy materiallar e‘lon qilina boshlaganda Gasprinskiyning bu masalaga munosabati yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi. Sabab? Gasprinskiy yarim vassal bo‘lsa ham, o‘z hukmdori va hududiga ega turk davlati yo‘q bo‘lib ketmasligi kerak, degan qat‘iy fikrda edi.

1-rasm. XX asr boshlaridagi dunyo xaritasi (Gasprinskiy, 1901:18)

Rus siyosatchilarining Buxoroda ijtimoiy, siyosiy va ma‘muriy islohot o‘tkazish kerakligi yoki umuman olganda, Turkiston general-gubernatorligi tarkibidagi yangi viloyatga aylantirish masalasi kun tartibiga chiqqan vaqtda Gasprinskiy

endi bahslarning eng muhim nuqtasiga kelmoqdamiz. Buxoroning kelajagi, istiqboli qanday bo‘ladi? Mashhur Vamberining aytgani kabi “tugadimi” yoki rus ma‘muri Logofetning so‘ziga ko‘ra “gubernator tayin qilmoq” zamoni keldimi yoki bu vatani ma‘naviyamizning yana boshqa bir suvrati istiqboli bormi? (Gaspirali, 2015b:443), degan savolni o‘rtaga tashlaydi.

Gasprinskiy Buxoro davlatining to‘liq tugatilmasligi va yarim bo‘lsa-da, mustaqilligini saqlab qolishi uchun turkistonliklarni kurashga – millatning dushmani bo‘lgan jaholatga qarshi kurashga da‘vat qiladi:

Turkiston xalqi mustaqilligini yo‘qotgani kabi moliyaviy darajasini va moddiy tinchligini ham yo‘qotadi. Savodsizlik, bilimsizlik va bularning samarasi bo‘lgan g‘aflet ila turkistonlilar mustaqilligini qo‘ldan berganlari kabi vaqt o‘tishi bilan yana shu g‘aflet sababidan moliyaviy barqarorligi va tinchligini, ijtimoiy quvvat va kuchini qo‘ldan chiqarish ehtimoli bor (Ismoil, 1906:89).

Gasprinskiy mamlakatning eng muhim sohalarida islohotlar o‘tkazishdan oldin taraqqiyot yo‘liga kirish, insonlarning fahmini ochish va amalga oshiriladigan islohotlarga tayyorlash uchun yosh avlodga zamonaviy bilim berish, xorijiy universitetlarda o‘qitish kerakligini aytadi:

Barcha millatlarning harakat qilib o‘tib olgan va hozir bizlarning harakat qiladigan maydon

– ilm va maorif, hunar va iqtisod maydonidir. Bunga vosita bo‘ladigan narsalar – maktab, keng ma‘lumot, til va adabiyot islohidir. Bular kelajakda sodir bo‘ladigan barcha narsalarning asosidir, boshidir, moyasidir (Gasprinskiy, 1901).

Gasprinskiyga ko‘ra, Turkistonning Temur zamonidan keyingi inqirozi uch sababga bog‘liq bo‘lgan: 1) davlatning uch xonlikka bo‘linib, bir-biriga qarshi bo‘lganliklari; 2) ta‘lim va fikr so‘ndirilib, din ilmlaridan boshqa hech qaysi bir bilim, ma‘lumot va san‘at tahsiliga imkon berilmay, millatning ko‘zi bog‘langanligi; va 3) qahramonlik, mardlik sifatlaridan ko‘ra taqvolik, mulalik, miskinlik, ikkiyuzlilik sifatlariga ko‘proq rag‘bat bo‘lganligi, ... va boshqa shar‘iy qurollar va aqliy hukmlarning aqlan chiqarilganligi (Ismoil, 1906:87).

Turkistonlik jadidlarining yetakchilari bo‘lgan Mahmudxo‘ja Behbudiy (1875–1919), Munavvarqori Abdurashidxonov (1878–1931) kabi ziyolilar ham siyosat olamiga qadam tashlar ekan, Gasprinskiy yozgan muammolarni, rasmiy senzura qochish maqsadida, boshqacha shaklda turkistonliklarga yetkazishga, ularni ogohlantirishga harakat qildilar. Bu yo‘nalishda Turkiston jadidlari ham o‘lka aholisini o‘zlari yashab turgan mintaqa to‘g‘risidagi ixcham ma‘lumotlar bilan tanishtirishdan boshladilar. Bunday ixcham ma‘lumotlar dastlab jadid maktablarida tahsil olayotgan yosh avlod uchun taqdim etilar ekan, albatta, bunda ma‘rifatparvarlarlar yosh bolalar orqali ularning ota-onalariga ham ma‘lum ma’noda yangi bilimlarni yetkazishni maqsad qilganliklarini aytish mumkin. Xususan, Munavvarqori Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan hududlarni rasmiy manbalariga tayangan holda shunday ta’riflaydi:

Rusiyaning Ovrupodagi yerini Ovrupoyi Rusiy deyiladi. Osiyodagi yerini Osiyoi Rusiy deyiladi ... Osiyoi Rusiyaning o‘zi besh parchaga bo‘linur. Bularning uch parchasi Rusiya hukumati-ning idorasida bo‘lgan: 1) Kafkaz, 2) Sibir, 3) Turkiston mamlakatlari. Ikkisi Rusiya himoyasida bo‘lgan Buxoro va Xiva xonliklaridir. ... Turkiston (O‘rta Osiyo)ning hududi: shimoldan Sibir, sharqdan Chin, g‘arbdan Kaspiy dengizi, janubdan Afg‘oniston va Eroniston mamlakatlari ila mahduddir (Abdurashidxonov, 2003:101–114).

Munavvarqori Gasprinskiy qo‘llagan siyosiy terminologiyadan foydalangan, ya’ni Turkiston o‘lkasini Rossiya imperiyasining “idorasi”da, yarim vassal bo‘lgan Buxoro va Xiva xonliklarini esa “hukmi”da ekanligini aniq ko‘rsatadi. Bunday ma‘lumotlar umumiylik kasb etsa-da, davrga ko‘ra aholining siyosiy ongini o‘stirish nuqtai nazaridan katta ahamiyatga ega edi. Bu yo‘nalishda Behbudiyning “Turkiston Viloyatining Gazetida” e’lon qilgan geografiyani o‘rganish, maktablarda o‘qitish va umuman aholini bu ilmdan boxabar qilishga oid fikrlari bildirilgan dastlabki maqolalarini ko‘rsatish mumkin (Behbudiy, 2018:102–113). Behbudiy geografiya ilmi “dunyoda turguchi odam”, ya’ni dunyoda o‘z borlig‘ini saqlab qolish, o‘zligini yaxshiroq tanish, boshqa xalqlar va millatlar bilan turli yo‘nalishlarda munosabatlarini shakllantirish va yuritish uchun juda muhim ekanligini ta’kidlaydi. Behbudiyning “dunyoda turguchi odam” iborasi juda chuqur ma’noga ega. Albatta, Turkiston mavzusi bunday maqolalarda u qadar chuqur ochilmagan yoki yozilmagan bo‘lsa ham, Behbudiyning yozgan darslik kitoblarida Turkistonning har mintaqasi o‘sha joyga xos ta’rif va tafsilotlar bilan boyitilgan. Bu esa, o‘z o‘rnida, yosh avlodning yashab turgan joyiga, kengroq ma’noda esa Vatanga bo‘lgan muhabbatini oshirish, o‘z yurtiga sodiqlik sifatlarini shakllantirishda xizmat qildi.

Behbudiy Turkiston hududi va siyosiy-ma’muriy bo‘linishi jihatdan o‘z qarashlariga ega edi. Munavvarqori va Gasprinskiy ta’rif qilgan Turkiston hududini Behbudiy tamoman boshqa shaklda tasavvur qiladi va bu boshqa ta’riflardan ko‘ra Turkiston hududini yaqqolroq ko‘rishga imkon beradi:

Turkiston Osiyo Vasati va yoiniki Turoni zamindan iborat turk qavmining muxtalif urug‘lari ila maskun bo‘lub, holi hozirda Turkistoni Rusiy va Turkistoni Chiniy qismlarg‘a bo‘linur. Turkistonning bir qismi Afg‘oniston hukumatining tasarrufida bo‘lub, Turkiston yoiniki Chahor viloyat

atalur. Qirg'iz, Qozoqiston va yoinki arozi sahroiyya ham Turkistondan hisob qilinadur (Behbudiy, 1913).

Behbudiy Turkiston hududini aniqlashtirar ekan Buxoro va Xiva xonliklarini ushbu hududga kirishini ta'kidlaydi:

Buxoro va Xiva xonliklari ushbu hududga doxil va Turkistonning janubiy tarafidan voqe bo'lub, Buxoroning yerlari Afg'onistong'a muttasildur. Turkiston viloyatga, ya'ni oblastlarga bo'linib, viloyatlar, sanjoq-uyezdlardan tashkil topilib, ba'zi viloyatga harbiy voliy – voyenniy gubernator mansub bo'lub va butun Turkiston muzofotini bir bosh voliy – gubernator idora etib, markaz hukumat Toshkand shahri(da)dir (Behbudiy, 1913).

Yuqorida ta'kidlanganidek, Behbudiy geografiya ilmini o'rganishni ko'p targ'ib qilish barobarida o'zi ham ko'p sayohat qilgan va bu yo'nalishda yozgan ma'lumotlarida aholi qatlamiga ayri e'tibor qaratgan. Xususan, Behbudiyga ko'ra, Turkiston aholisining “yuzda to'qson beshdan ziyodasi musulmon bo'lub, har bir yuz nafar odamdan to'rt nafari nasoro va yahudiydur” (Behbudiy, 1913). Aholi qatlamining tarkibi va tahlili esa siyosiy jihatdan ko'p masalalarni ochiq muhokama qilishga imkoniyat berar edi. Behbudiyni, bu jihatdan olib qaralganda, o'ta ziyrak siyosatchi ekanligini ham ko'rish mumkin. U Turkistonda istiqomat qilayotgan aholining etnik qatlami haqida yozar ekan, mahalliy aholi ko'p bo'lishiga qaramay o'lkada yashayotgan boshqa mayda millatlarga nisbatan siyosiy huquqlari kam ekanligiga shama qiladi. Bu borada u 1906-yil davomida matbuotda juda ko'p yozgan edi (Behbudiy, 2018:42–45).

Munavvarqori Turkiston hududini “bir yarim million murabba chaqirim”, aholisi sonini esa 7 mln ga yaqin “aksari turk-o'zbek, takaturkman, qozoq, qirg'iz, toronchi va pirsion nomdagi musulmonlardir. Bir ozi rus, yahudiy va armani kabi boshqa millatlardir” deb ko'rsatadi (Abdurashidxonov, 2003:113). Behbudiy esa viloyatlar kesimida ham hudud, ham aholi bo'yicha rasmiy raqamlarni keltiradi (Behbudiy, 1913):

Viloyat va uyezd yeri	Murabba' Chaqirim	1902-yildagi barcha xalqi
Zakaspiyskiy (Mavaroi bahri Hazar)	501 696	409 000
Ashqobod	86 650	102 000
Krasnovodskiy	101 000	59 000
Mang'qishloq	160 254	670 000
Marv	110 795	131 000
Tajand	33 997	50 000
1910-yilda		
Samarqand viloyati	81 891	900 000
Samarqand sanjoqi	17 060	362 217
Dizax	43 410	241 343
Kattaqo'rg'on	4 994	135 507
Xo'jand	14 477	221 245
1904-yilda		
Sirdaryo viloyati	441 837	1 629 000
Toshkand uyezd	48 000	492 000
Avliyoota	62 144	307 000
Qazola	58 528	155 000
Oqmasjid-Serovskiy	90 134	148 000
Chimkent	95 820	314 000
Amudaryo qit'asi	97 098	213 000
Farg'ona viloyati	140 000	1726 000
Marg'ilon	14 069	359 000
Andijon	13 433	386 000
Xo'qand	13 110	402 000

Namangan	15 273	392 000
O'sh	24 880	174 000
Pomir	60 000	2 700
Semirechinskiy-Yettisuv viloyati	228 966	1 090 000
Verniy-Almati	45 588	248 000
Jarkent	25 587	436
Lepsinskiy	43 876	200 000
Qapol	75 797	150 000
Pishpak	77 683	194 000
Prejevalskiy	40 435	163 000
	1 395 057	5 604 362

Behbudiy rasmiy raqamlar Turkiston aholisining haqiqiy sonini aniq ko'rsatmasligini ham qistirib o'tadi. Bunday bo'lishiga sabab esa:

1897-yilda Rusiya hukumati amri ila umumiy tahriri nufus bo'lib edi. Ammo bir tarafdin, ro'yxatchi mirzolari(ng) tanballigi, digar tarafdin musulmonlari(ng) Rusiya hukumati askar oladir yoinki jon boshidan soliq aqcha oladir, deb haqiqiy adadni ko'rsatmaganlari sababli hisobni(ng) natijasi oz zohir bo'lgandur. Bolodagi raqamg'a bir suls va aqlan bir rub' yana qo'shmoq kerakdur (Behbudiy, 1913).

Agar Behbudiyning izohi inobatga olinadigan bo'lsa, Turkistondagi aholi soni, Munavvarqori ko'rsatgan raqam, ya'ni 7 mln atrofida ekanligi aniqlashadi.

Turkiston hududi bo'ylab tarqalgan "turk-o'zbek, takaturkman, qozoq, qirg'iz, toronchi va pirsion nomdagi musulmonlar" hamda "rus, yahudiy va armani" kabi boshqa mayda millatlarining kasb-kori, taraqqiyotga bo'lgan rag'batlari esa turkistonliklarning ahvoli qay darajada ekanligini ochiq ko'rsatib beradi. Albatta, turkistonlik jadidlar o'z yozganlarida umumiy ma'lumot sifatida taqdim qilishga harakat qilgan bo'lishiga qaramay, bunday ma'lumotlarning "orqasida" juda katta qayg'u, alam va iztirob yotar edi. Chunki aholining deyarli 90-95% ni tashkil qilgan va turkiy tilda so'zlashgan qatlam jaholat botqog'ida edi. Munavvarqori "ma'dani ilm" nomi bilan mashhur Buxoroda "islohot so'zining tilg'a olmak ham mumkin emasdur. Hatto butun olami islomda joriy bo'lgan usuli jadid maktabi Buxoroda hanuz harom sanalmakda" (Abdurashidxonov, 2003:115) deb bejiz yozmagan. Munavvarqori "do'xturlik, advokatlik kabi foydalik hunarlar" bilan "aksari yahudiylar" shug'ullangan vaqtda musulmon bo'lgan "turk-o'zbek, toronchi va pirsionlarning ko'plari savdogarlik va bir ozi dehqonchilik va mardikorlik" ortidan tirikchilik qilishi "taraqqiyoti zamonadan butun mahrum" qilgan jaholatning, bilimsizlikning samarasi ekanligiga ishora qiladi (Abdurashidxonov, 2003:113-115).

Turkiston jadidlarining oliy maqsadlari mustaqil, taraqqiy etgan davlat qurish va zamona bilan bir safda qadam tashlashga qodir bilimli millatni shakllantirish edi. Bu borada ular o'z vaqtida ochiq va oshkora aytolmagan bo'lsalar-da, yuqoridagi qisqa tahlillardan ham ko'rish mumkinki, ular har bir yozgan so'zlarida ana shu oliy maqsadni ko'zlagan. 1907-yili, Turkiston Muxtoriyatining tuzilishidan 10 yil oldin, Behbudiy tarafidan tayyorlangan va davlat Dumasida muhokama qilish uchun yuborilgan "Turkiston madaniy muxtoriyati loyihasi" (Shamsiddin va Kodzhaoglu, 2022; Hablemetoğlu va Kocaoğlu, 2001:436-466) Turkiston mustaqilligini muxtoriyat shaklida bo'lsa-da ta'minlashga bo'lgan ilk harakat sifatida muhim hodisa va tarixiy ahamiyatga ega. Behbudiy Turkiston halqining "iste'dodsiz va idorai doxiliya va avtonomiyani ijro va hifziga qodir emas"ligini isbotlashga hojat yo'q va bunday o'ylaydiganlar "xato qiladilar" deb ochiq yozgan edi. Behbudiy Turkistonda davlatchilikning qadim tarixi borligini bildirish barobarida, Turkiston aholisi hozir ham o'z mustaqil davlatiga ega bo'lishga, uni himoya qila olishga qodir ekanligiga urg'u beradi:

Ovrupoi Rus musulmonlaridan ziyodaroq avtonomiya Turkistonga berilmasi lozimdur. Az baski turkistonlilar hanuz doxilan o'zini o'zi idora etar va Ovrupoi Rusiyadagi qardoshlarimizdan ixtiyorlidurlar (Shamsiddin va Kodzhaoglu, 2022:62).

1905-yil chor hukumati tarafidan Manifest e'lon qilinishi natijasida imperiya musulmon aholisining ijtimoiy-siyosiy hayoti butunlay o'z yo'nalishini o'zgartirdi. Musulmon ziyolilari harakati birinchi navbatda musulmon jamiyatining birligini saqlab qolish va uning diniy va ta'lim muassasalari ishida muxtorlikni ta'minlashga qaratildi (Habutdinov va Muhetdinov, 2005:26). Behbudiy 3-Buturossiya musulmonlari s'ezdida Turkiston delegatsiyasi boshlig'i sifatida ishtirok etdi va Turkiston bo'yicha asosiy ma'ruza qildi (Pyaskovskiy, 1958:559). Turkiston delegatsiyasi o'zining keyingi faoliyatini s'ezd prezidiumi bilan muvofiqlashtirgan holda olib borish uchun u bilan o'tkazilgan muzokarada vaqf va ta'lim ishlari, diniy muammolar hamda Turkistonda "Mahkamai Islomiya" tashkil etish masalasini muhokama qildi (Turkiston ishlari, 1906). Bunday boshqaruv tizimi Gasprinskiy taklif etgan muxtor tashkilotning asosiy bo'g'inini tashkil etar edi (Habutdinov, 2002:87).

Behbudiy s'ezd prezidiumi bilan kelishuv hamda Rossiya musulmonlar Ittifoqining qabul qilingan dasturi (Habutdinov va Muhetdinov, 2005:52–59) asosida 1907-yil arpel oyida yuqorida nomi tilga olingan "Turkiston Madaniy Muxtoriyati" loyihasini musulmon fraksiyasiga taqdim etdi. Bu loyiha 74 moddadan iborat bo'lib, Madaniy Muxtoriyat tuzilmasi va faoliyatini to'liq qamrab olgan edi. Hisao Komatsuning ta'kidlashicha, Behbudiy taqdim etgan loyiha musulmon diyorining ikki asosiy ustunini tan oldirish va kuchaytirish asosida Turkiston musulmonlarini birlashtirishga yo'naltirilgan edi (Komatsu, 2009:467–471).

Loyiha Davlat dumasida muhokama qilinmadi. Lekin Behbudiy Turkiston uchun ma'lum siyosiy erkinliklar olish maqsadida yuqori tashkilotlar va Turkistonga taftish yuzasidan kelgan turli komissiyalarga o'z takliflarini yuborishdan to'xtamadi. Behbudiy 1908-yili "Turkistonda al-on joriy bo'lib turgan qonunlarni isloh va tag'ayyur etmoqqa imperato'rni farmoni oliylari", ya'ni 1905-yildagi Manifestda ko'rsatilgan erkinliklardan istifoda qilish maqsadida "yangi qonunlarga doxil qilmoq uchun keraklik ishlar va muddaolarimizni yozib, qo'l qo'yib" graf Palen boshchiligidagi komissiyaga topshirish uchun yana takliflar tayyorladi (Behbudiy, 2018:58).

Behbudiy komissiyaga o'z takliflarini tayyorlar ekan, "Turkiston bir katta mamlakat va ani zamoncha keraklikligi nihoyat ko'b va ani besh, o'n yuz sahifa yozgan ila tamom qilib" bo'lmasligi, ya'ni Turkistonda musulmonlar manfaati uchun hal qilinishi zarur bo'lgan ishlar ko'lamiga diqqatni qaratadi. U eng asosiy va birinchi darajadagi muammolar qisman hal qilinishi uchun: 1) davlat Dumasiga Turkistondan deputat saylanishi; 2) Turkiston xalqining har qanday masalada huquqi ruslar bilan teng bo'lishi; 3) Rossiyada amalga oshirilayotgan barcha islohotlarni Turkistonga ham tatbiq qilinishi; 4) Turkistondagi maktab, madrasa va vaqflarni nazorat va isloh qilish uchun "Idorai ruhoniya va moliya" ta'sis qilish, idora a'zolarining yarmi diniy ulamo, yarmi zamonaviy bilim olgan ziyoli musulmonlardan saylanishi; 5) Rossiya o'rta va oliy maktablariga Turkiston musulmonlaridan qabul qilinishi va ta'lim muassasalarida islom dini va mahalliy adabiyot bo'yicha muallimlarni ishga olinishi; 6) Turkiston shaharlarida дума va madaniyat muassasalari qurilishi; 7) davlat tomonidan musodara qilingan vaqflarni qaytarilishi; 8) shariat sudlari to'g'risida qonun qabul qilinishi; 9) aholiga shar'iy va dunyoviy huquqlariga qo'yilgan barcha cheklovlarning olib tashlanishi; 10) ilmiy adabiyot va qonun hujjatlarini maktablar orqali mahalliy tilga tarjima qilinishi va o'lka bo'ylab tarqatilishi; 11) rus-tuzem maktablarini majburiy tarzda shahar va qishloqlarda ochilishi; 12) qishloq xo'jaligi, sanoat va tijorat maktablari ochilib, musulmonlarga tushunarli tarzda qulay o'quv dasturi joriy qilinishi kabi eng zarur diniy va dunyoviy ehtiyojlarini qondira oladigan ishlar amalga oshirilishini lozim deb topdi (Behbudiy, 2018:59).

Behbudiy yuqorida keltirilgan eng asosiy talablarni maromiga yetkazib yozish uchun malakali huquqshunos, zamonaviy bilimlarni egallagan ziyoli shaxslar bilan maslahatlashgan holda yozilishi va hukumatga taqdim qilinishi kerakligini aytadi. Shu sabab Behbudiy aholidan keladigan komissiyaga osh emas, ariza berilishi muhim ekanligini ham ta'kidlaydiki, bu barchasidan ham muhim ish edi. Shuningdek, Behbudiy "zakonchishunos boylari, shariatshunos qozi va zamonashunos taraqqiyparvarlari" imkoniyatni qo'ldan chiqarmay tezroq ishga kirishishlariga da'vat qiladi.

Xulosa

Turkiston jadidlari Rossiya tomonidan bosib olingan va mustamlakaga aylantirilgan Turkiston o'lkasini yaxlit bir hudud sifatida talqin qildilar. Shunday bo'lsa-da, ayrim holatlarda ruslar tarafidan joriy qilingan hududlarni rasmiy siyosiy-ma'muriy shaklda qo'lladilar. Turkiston qaysi tarafdin talqin qilinishidan qat'i nazar turkistonlik jadidlar uni yagona mamlakat, turkiylarning ona yurti, o'tmishdagi buyuk davlat quruvchilar bo'lgan Chingizxon, Temur kabi bahodirlarning vatani sifatida qaraldi. Jadidlar Turkiston hududini yagona vatan sifatidagi talqinini o'zlari yozgan geografiya darsliklarida turkistonliklarning yosh avlodiga singdirishga harakat qildilar. Ularni vatanga bo'lgan muhabbatlarini olovlantirish uchun esa o'lkaning turli hududlari tabiati, etnik qatlami, tarixiga oid qiziqarli ma'lumotlarni ilova qildilar. Geografiya, jadidlarga ko'ra, millatning o'zligini anglash, dunyoda tutgan o'rni, millatning ahamiyati, vatanning ulug'ligi kabi yuksak qadriyatlarni oddiy xalqqa yetkazishda birlamchi vosita edi. Shu sabab ham barcha jadid maktablarida ushbu fan o'qitilishi yo'lga qo'yildi.

Ko'rinib turganidek, Turkiston jadidlari mahalliy aholini, ayniqsa, yosh avlodni o'zlari yashab turgan o'lka – Turkistonni har tarafdin tanishtirishga, unga bo'lgan muhabbatni uyg'otishga turli usullar orqali harakat qildilar. Ular jadidchilikning asoschisi Ismoil Gasprinskiyni o'zlariga ustoz deb bilgan holda u tavsiya qilgan usullardan unumli foydalandilar. Turkistonlik jadidlar o'lkani tanitishda geografiya fani naqadar muhim bo'lsa, uni o'rganish millat va Vatan kelajagi uchun u qadar ahamiyatli ekanligidan kelib chiqib ish olib bordilar. Ular geografiya bevosita siyosat uchun eshik ochadigan bir fan, yo'nalish sifatida qabul qildilar. Jadidlarning Turkiston o'lkasining tavsifi va ta'rifidan boshlangan faoliyati mustaqil davlat tuzish fikrini shakllantirgani va siyosiy talablarni to'g'ri qo'ya olishgacha bo'lgan tajribani qisqa muddatda egallashiga olib keldi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. *Abdirashidov, Zainabidin (2011a). Ismail Gasprinskij i Turkestan v nachale XX veka: sv-jazi, otnoshenija, vlijanije. Tashkent: Akademnashr.*
2. *Abdirashidov, Zainabidin (2011b). Annotirovannaja bibliografija turkestanskih materialov v gazete "Tarzhuman" (1883-1917). Tokio.*
3. *Abdurashidxonov, Munavvar Qori (2003). Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma'naviyat.*
4. *Bartold, Vasilij (1922). Zadachi izuchenia Turkestana. Nauka i prosveshchenie, s. 1-11.*
1. *Behbudiy, Mahudxo'ja (1913). Turkiston. Oyina, 1.*
2. *Behbudiy, Mahmudxo'ja (2018). Tanlangan asarlar. Jild I. Toshkent: Akademnashr.*
3. *Benningsen, Aleksandr (1983). Musul'mane v SSSR. Paris: YMCA-Press.*
4. *Bobobekov, Hamid (1996). Qo'qon tarixi. Toshkent: Fan.*
5. *Gaspıralı, İsmail (2015a). Roman ve Hikayeleri. Neşre haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov. İstanbul: Ötüken.*
6. *Gaspıralı, İsmail (2015b). Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları. Neşre haz. Yavuz Akpınar. İstanbul: Ötüken.*
7. *Gasprinskiy, Ismoil (1901). Atlasli jo'g'rofiya. Bog'chasaroy.*

8. Hablemetoğlu, Necip, Kocaoğlu, Timur (2001). *Behbudi'nin Türkistan Medeni Muhtariyeti Layihası. Kitobda: Kocaoğlu Timur (ed.). The Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900 – 1924). SOTA. – Haarlem, b. 436–466*
9. Habutdinov Aydar, Muhetdinov Damir (2005). *Vserossijskie musul'manskije s'ezdy 1905-1906 gg. N.Novgorod.*
10. Habutdinov, Aydar (2002). *Tatarskoe obshhestvennoe dvizhenie v Rossijskom soobshhestve (konets XVIII – nachalo XX veka). Dis... dokt. ist. nauk. Kazan'.*
11. Ibrahimov, Gabdurrashid (1984). *Tatarlar arasynda revolyucija harakatlari. Easarlari. Tarihi hezmatlari (1911 – 1927). Kazan'.*
12. Ibrat (1991). *Tarixi Farg'ona. Toshkent: Kamalak.*
13. Ismoil (1906). *Tarihi jadidai Turkistan. Tarjimon, 1; 17; 18; 20; 32; 33; 39; 57; 59; 60; 69; 84; 87; 89*
14. Kanlidere, Ahmet (1997). *Reform within Islam. The Tajdid and Jadid movement among the Kazan Tatars, 1809 – 1917: conciliation or conflict? Istanbul: Eren Yayinlari.*
15. Khalid, Adeeb (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press.*
16. Komatsu, Hisao (2009). *From Holy War to Autonomy: Dār al-Islām Imagined by Turkistani Muslim Intellectuals. Cahiers d'Asie centrale, 17/18, b. 467–471.*
17. Lapidus, M. Ira (1988). *A History of Islamic Societies. New York: Cambridge University Press.*
18. Marg'iloniy, Muhammad Aziz (1999). *Tarihi Aziziy (Farg'ona chor mustamlakasi davrida). Toshkent: Ma'naviyat.*
19. Mushrif, Mirza Olim (1995). *Qo'qon xonligi tarihi. Toshkent.*
20. Pjaskovskij, A. (1958). *Revoljucija 1905 – 1907 godov v Turkestane. Moskva.*
21. Qosimov, Begali (2002). *Milliy uyg'onish. Toshkent: Ma'naviyat.*
22. Rorlich, Azade-Ayşe (1986). *The Volga Tatars: a profile in national resilience. Stanford: Hoover Institution Press.*
23. Ruthven, Malise (1984). *Islam in the World. New York: Oxford University Press*
24. Saray, Mehmet (2003). *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan. Ankara: Turkish Historical Society.*
25. Shamsiddin, Kamoliddin, Timur, Kodzhaoglu (2022). *Proekt kul'turnoj avtonomii Mahmudhodzhi Buhbudi. Tekst. Perevod. Kommentarii. Saarbrücken: LAP*
26. Siddiqi, Mazheruddin (1982). *Modern Reformist Thought in the Muslim World. Islamabad: Islamic Research Institute.*
27. Sodiqov Hamdam vb. (2000). *O'zbekistonning yangi tarixi. Kitob 1. Toshkent: O'zbekiston*
28. Sokolov V. (2001). *Turkestanskij kraj v sostave Rossijskoj imperii: problemy social'no-je-konomicheskogo i obshhestvenno-politicheskogo razvitija (vtoraja polovina XIX veka – fevral' 1917 g.). Moskva.*
29. Terent'ev, Mixail (1906). *Istorija zavoevanija Srednej Azii (s kartami i planami). V 3-h t. Sankt-Peterburg.*
30. Turkiston ishlari (1906). *Tarjimon, 100.*
31. Validov, Dzh. (1923). *Ocherk istorii obrazovannosti i literatury volzhskih tatar (do revolyucii 1917 g.). Moskva-Petrograd.*
32. Voll, John. (1982). *Islam: Continuity and Change in the Modern World. Boulder Col.): Westview Press.*
33. Yusupov, Sharif (1995). *Hudoyorxon va Furqat. Toshkent: Sharq.*